

General Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler

Georgy Chochiev*

Özet

General Musa Kunduhov (1818–1889) gerek Kafkasya'nın, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kuzey Kafkasya diasporasının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihinde iz bırakmış, fakat gayet çelişkili ve yeteri kadar anlaşılmamış simalardan biridir. Bu çalışmada, 1865 yılında yaklaşık 5 bin Çeçen, Oset ve Çerkes (Kabardey) ailesinin padişahın ülkesine göçünü düzenlerken hangi objektif veya sübjektif sebep ve hesaplara göre hareket ettiğini, yeni vatanında karşılaştığı gerçeklerin başlangıçtaki umut ve beklentilerine ne derecede uygun düştüğünü daha iyi kavrama çabasında bulunulmuştur. Musa Paşa'nın Osmanlı askeri-siyasi yapısı içerisinde elde ettiği konumun oldukça yüksek, mesleki alanındaki faaliyetlerinin ise esasen başarılı olduğu kuşku götürmemektedir. Buna karşılık, göçten sonra çok iddialı "Kafkas yönlü" (en geniş anlamıyla) ihtiraslarının bulunduğu istikametindeki son derece olası varsayımdan yola çıkılırsa, sonuçta ne Kuzey Kafkas göçmen topluluğu boyutunda genel kabul gören ve itibarı tartışma götürmeyen bir lider olabildiği, ne de Babıali'nin Kafkasya politikasının ve askeri stratejisinin oluşturulmasını hissedilir biçimde etkileyebildiği açıktır. Bunula birlikte Kunduhov'un bazı hareketlerinin ve girişimlerinin Osmanlı yönetiminin Anadolu'da yerleştirilen Kuzey Kafkasyalıların durumları konusunda bilgilendirilmesine ve sorunlarına daha ciddi olarak eğilmesine bir ölçüde hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Musa Kunduhov, Kuzey Kafkasyalılar, Rusya İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, göç, iskan, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı

* Georgy Chochiev, Kuzey Osetya Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, Vladikafkas, Rusya Federasyonu.

Some Facts and Considerations Regarding General Musa Kundukhov's Life and Activities in the Ottoman Empire

Abstract

General Musa Kundukhov (1818–1889) is one of the noticeable, although the most controversial and insufficiently understood figures in the history of both the Caucasus and North Caucasian diaspora in the Ottoman Empire of the second half of the 19th century. In this paper an attempt is made to better comprehend the objective or subjective reasons and considerations, by which he was guided when organizing the resettlement of approximately 5 thousand Chechen, Ossetian and Circassian (Kabardian) families to the Sultan's domains, and to assess to what degree the realities he encountered in his new homeland corresponded to his initial hopes and expectations. Undoubtedly, the status that Musa Paşa has achieved within the Ottoman military-political establishment was rather high, and his work in the professional sphere generally successful. Yet, – if we are to proceed from the highly probable assumption that after the emigration he cherished some far-reaching "Caucasian" (in the widest sense) ambitions – it is obvious that he finally failed to become an acknowledged and unquestionably authoritative leader on the scale of the North Caucasian immigrant community, as well as to exert any visible influence on the formation of the Porte's Caucasian policy and military strategy. Nonetheless, some of Kundukhov's activities and initiatives appear to be instrumental to a certain extent in informing the Ottoman administration about the condition of the North Caucasian refugees settled in Anatolia and in more seriously addressing their problems.

Keywords: Musa Kundukhov, North Caucasians, Russian Empire, Ottoman Empire, migration, colonization, 1877–1878 Russo-Turkish War

Musa Kunduhov'un Rusya'daki Hayatı ve Kariyeri

19. yüzyılın ortalarında Kafkasya'nın ve bir dereceye kadar genel Rusya'nın askeri, toplumsal ve siyasal hayatında oldukça belirgin bir rol oynayan General Musa Kunduhov'un anavatanında bıraktığı anı, öncelikle Çeçenler ve diğer Kafkas halklarının temsilcilerinden oluşan kalabalık bir grubun Osmanlı İmparatorluğu'na göçünü organize etmesiyle ilgilidir. 1865 yılında meydana gelen bu önemli tarihsel olay kendi kişisel yaşamı ve mesleki kariyeri açısından da bir dönüm noktası olmuş ve onları “göç öncesi” ve “göç sonrası” olmak üzere iki eşdeğerli olmayan bölüme ayırmıştır.

Kunduhov'un biyografisinin ilk dönemi hakkında bizzat kaleme aldığı ve esas itibarıyla göçten önceki yaşamını anlatan kapsamlı hatıratın¹ yanı sıra, Rusya merkez ve bölge arşivlerinde bulunan belgeler ve onlara dayanarak yazılmış birkaç makale görece bütünsel bir fikir edinmemize olanak vermektedir. Hayat yolunun bu kısmı aşağıdaki gibi özetlenebilir. 1818'de Osetya'nın Tagaur bölgesinde nüfuzlu *aldar*² ailesine mensup Kunduhov Alhast'ın çocuğu olarak dünyaya gelen Musa (Mussa) henüz on iki yaşındayken *amanat*³ olarak Petersburg'a gönderilmiş ve imtiyazlı bir askeri okula yerleştirilmiştir. Oradan 1836'da süvari asteğmeni rütbesiyle mezun olduktan sonra Müstakil Kafkasya Kolordusu'nda görevlendirilmiştir. Çar I. Nikolay'ın 1837 yılındaki Kafkasya seyahati sırasında maiyetinde yer almıştır. 1841'de yüzbaşılığa terfi etmiştir. 1848'de Kafkasya Genel Valisi Mihail

¹ Musa Kunduhov'un ilk defa 1936–1937'de Paris'te “Kavkaz” (“Le Caucase”) dergisinde Rusça olarak yayımlanan anıları, sonraki yıllarda Fransızcaya ve kısmen İngilizceye çevrilerek Batı'daki Kafkas göçmen yayınları arasında yer almıştır. Türkçe çevirisi 1957–1960 arasında “Yeni Kafkas” dergisinde tefrika olarak, 1978'de ise Kafkas Kültür Derneği tarafından kitap olarak basılmıştır. Rusya'da ancak 1994–1995 yıllarında “Daryal” dergisinde tam olarak yayımlanan bu eserin halen birkaç basımı bulunmaktadır. Bu çalışmada “Kunduhov, 2013” basımından yararlanılmıştır.

² Aldar – Aldar – Osetya'da soylu üst sınıfa verilen ad.

³ Amanat – Kafkas Savaşı sırasında, yenilen ve itaat eden Kafkasyalı toplulukların Rusya'ya bağlılıklarını sağlamak için soylu ailelerinden alınan rehine. Genellikle çocuk yaşta olan amanatlar askeri okullara gönderilir ve askeri hizmete alınır.

Musa Paşa Kunduhov

Vorontsov'un verdiği özel bir görev üzerine Dađistan ve Çeçenistan'da Ruslara karşı mücadeleyi sürdüren İmam Şamil'le barış görüşmeleri yürütmüş, fakat bu girişim olumlu sonuç vermemiştir. Aynı yıl içerisinde binbaşı rütbesiyle Polonya'ya gönderilmiş, 1852'ye

kadar Varşova'da konuşlandırılan Kafkas Süvari Dağlı⁴ Taburu'na komuta etmiştir. Kırım Savaşı sırasında Dağlı Atlı Milis birlikleri kurmakla görevli Yarbay Kunduhov, daha sonra bu birliklerin başında Güney Kafkasya'da Osmanlılara karşı harekatlara katılmıştır. Savaşı müteakiben albaylığa, 1860'ta ise tuğgeneralliğe terfi ettirilmiştir. Bu arada, 1857'de Askeri-Oset, 1859'da da Askeri-Çeçen Okruğu'nun başkanlığına atanan Kunduhov, söz konusu görevlerde Kafkasya'nın yerli halklarının yaşayışlarının çağdaş medeniyet kurallarına göre düzenlenmesi konusunda önemli gayretler göstermiştir. Çarlık ordusunda bulunduğu dönemde çok sayıda üst düzey askeri nişan ve ödüle layık görülmüştür.⁵

Osmanlı'ya Göç Planı

Bu son derece parlak kariyerine ve önünde açılan perspektiflere rağmen Kunduhov 1865 yılında istifasını vererek, Rusya'nın Kafkasya'daki bölge yönetimiyle uyum halinde, fakat tam olarak aydınlığa kavuşturulamayan koşullar altında yaklaşık 5 bin Çeçen, Çerkes (Kabardey) ve Oset ailesinin Osmanlı İmparatorluğu'na göçünün başını çekmeyi yeğlemiştir.⁶

⁴ Dağlı (Rus. *gorets*, çoğ. *gortsı*) – Özellikle çarlık döneminde Rusya'da Kuzey Kafkasya'nın yerli halkları için kullanılan terim.

⁵ Kunduhov'un Rusya'daki hayatı ve kariyeriyle ilgili bilgiler yukarıda bahsedilen hatıratından başka şu eserlerden çıkarılmıştır: Degoyev, 2003; Ganiç, 2008; Kantemir, 1978; Dzagurov, 1925.

⁶ Rus resmi verilerine göre, 1865 yılının Mayıs–Eylül ayları içinde Terek Oblastı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na 4.989 hane veya 23.057 kişi gitmiştir (Dzagurov, 1925: 137–139). Bu kitlenin ezici çoğunluğunu oluşturan Çeçenler ve akraba Vaynah gruplarından (İnguşlar ve Karabalaklar) başka söz konusu rakamlar tahminen 350 Oseti ve 900 Kabardeyi de içermektedir (Totoyev, 1948: 38; Kumikov, 2001: 21, 373–385). Fakat göçmenlerin bir kısmı vatanlarını resmi kayıt yaptırmadan terk etmiş olabileceğinden, gerçek sayılarının çok daha fazla olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim, General Fadeyev olaylar henüz sıcakken kaleme aldığı notlarda 40 bin civarında bir rakam ileri sürüyordu (Fadeyev, 2005: 198). Başka bir hesaplama göre Kunduhov'u izleyenlerin sayısı 40 ilâ 50 bin arasında değişiyordu (Totoyev, 1948: 38). Bu göçmenlerin yerleştirilmeleriyle ilgili Osmanlı belgeleri ise sadece gelen hanelerin sayısını vererek genellikle 5 bin aileden söz etmektedir (bkz: İ.MM. No. 1264; İ.MVL.

Maalesef, çeşitli kaynaklarda yer alan ve çoğu defa çelişkili bilgiler Kunduhov'un kendisinin ve birçok soydaşının kaderinde belirleyici olan bu göç kararının gerçek nedenleri hakkında net bir ipucu vermemektedir. Ayrıca hareketlerinin nedenleri içinde dar çıkarıcı hesapların mı yoksa tam tersine Kafkas halklarına yararlı olma düşüncesinin mi hakim olduğu sorusunu tartışmaya açık bırakmaktadır. Yine de, Kunduhov'u bu adıma iten önemli psikolojik etkenler arasında, kuşkusuz, çarlık yönetiminin bölgedeki sömürgeci politikalarından duyduğu rahatsızlık, var olan koşullarda yeteneklerinin ve azımsanmayacak derecedeki ihtiraslarının karşılanmasının (Kafkas halklarını medeni biçimde yönetme ve aydınlatma) olanaksız olduğu kanısı ve göç halinde kendisinin Babıali ile Osmanlı topraklarına akın akın gelmekte olan Kuzey Kafkasyalı sürgünler arasındaki ilişkilerde kilit adam durumuna gelme hayalleri sayılabilir. Sonuncu hususla ilgili planlarının, özellikle 1864 yazında gerçekleştirdiği İstanbul ziyareti ve Ali ve Fuat paşalarla görüşmeleri sırasında güçlendiğini kuvvetle tahmin edebiliriz (Kunduhov, 2013: 46–47). Bu bağlamda Kunduhov'un en yakın amiri olan Terek Oblastı komutanı General Mihail Loris-Melikov'un "...Kunduhov Türk hükümetinin Asya Türkiyesi'ne göçen Dağlıları yönetme görevini kendisine vereceğinden ve böylelikle başlıca kaygısının Dağlı nüfusunu bir yere çekerek önce özel hukuka, sonra da belirli bir bağımsızlığa sahip ayrı bir bölge oluşturmaktan ibaret olacağından emin olduğunu birçok kez dile getirmiştir" yolundaki tanıklığını anımsatmak yerinde olacaktır (Dzagurov, 1925: 35). Öte yandan, Kunduhov'un Kafkasyalıları göçe teşvik ederken gelecekte onların

No. 23885; İ.DH. No. 38018, 38199; İ.Ş.D. No. 311). Bununla birlikte, 1865–1866 döneminde Osmanlı hükümetinin söz konusu göçmenler için çeşitli vilayetlerde 10 binin üzerinde ev inşa ettirdiği yolunda bir resmi haber (Saydam, 1997: 149) daha yüksek rakamlarla ilgili varsayımları destekleyecek niteliktedir. Ayrıca, 1865'te ülkeye gelen Çeçenlerin sayısını 6 bin aile ve 40 bin kişi olarak veren Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolosu John Taylor'ın tanıklığı da dikkate değerdir (Taylor, 1868: 346; Şimşir, 1989: 304). Son olarak, Musa Kunduhov'un Narmanlı Camii'ndeki mezar taşının kitabesinde bulunan "Bu zât, vatan-ı kadîmini ve rütbe ve mansıbını terk itmiş ve eser-i nebeviyye iktizâen otuzbin neferât-ı Çerâkise ile hicret itmiş..." şeklindeki sözleri hatırlatmakta da yarar var (Hanoğlu, 2006: 147, 396).

muzaffer Osmanlı ordusunun yardımıyla ve onun safları içinde Kafkasya'ya geri dönecekleri olasılığını da göz ardı etmediği hiç de temelsiz görünmemektedir (Kunduhov, 2013: 48, 53, 55).

Anadolu'da Yerleşme

Bu çalışmanın asıl konusu olan Kunduhov'un yeni vatanındaki hayat ve faaliyetlerine geçmeden önce elimizdeki belgelerin generalin göçten sonraki biyografisini ancak genel çizgileriyle belirlememize olanak verdiğini belirtmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte, mevcut veriler onun Osmanlı askeri-politik düzeni içerisinde edindiği yer hakkında belli bir fikir edinmemizi mümkün kılmakta ve Kuzey Kafkasyalı göçmen topluluğunun kaderinde oynadığı ya da oynamaya çalıştığı role de bir ölçüde ışık tutmaktadır.

Loris-Melikov'un yukarıdaki ifadesi haklı ise Kunduhov ilk ciddi hayal kırıklığına başında bulunduğu ilk göçmen kafilelerinin Osmanlı sınırını geçmelerinden hemen sonra uğramış olmalıdır. Rusya hükümetinin diplomatik baskısına boyun eğen Babıali, önce Kunduhov'a 1864'te vaat edilen ve bütün göçmenleri sınıra yakın Soğanlı Sıradağı ile Van Gölü arasındaki alana yerleştirmeyi öngören ilk planından vazgeçmiştir. Ardından da Temmuz-Ağustos 1865'te Osmanlı memurlarının ve bizzat Kunduhov'un Rus resmi temsilcilerine ısrarla kabul ettirmeye çalıştıkları, Çeçenleri Van Gölü'nün batısında ve güneyinde toplama projesinden vazgeçmek zorunda kalmıştır (Dzagurov, 1925: 32, 122–130). Sonuçta, 3500 kadar göçmen ailesi daha güneyde bulunan ve Kafkasyalılar için doğa ve iklim açısından elverişsizliği belli olan Diyarbakir ve Halep vilayetlerine yerleşmeye zorlanmıştır. Geriye kalan tahminen 1500 aile ise Orta Anadolu'ya, çoğunlukla Sivas Vilayeti'ne gönderilmiştir (İ.MM. No. 1264; İ.DH. No. 38018; Taylor, 1868: 346).

Sıradan göçmenlerden farklı olarak kendisine ve yakınlarına yerleşecekleri bölgeyi seçme hakkı tanınan Kunduhov Orta Anadolu'da kalan ikinci grubun içindeydi. İlk ikamet yeri Uzunyayla'da bulunan ve çoğunlukla önceki yıllarda göçen Çerkeslerin yerleştiği Aziziye kazası olmuşsa da, daha sonra eski sakinleri tarafından terk edilen Tokat kazasına bağlı Batmantaş köyünde satın aldığı geniş arazide bir konak yaptırarak en geç

1867’de oraya taşınmıştır.⁷ Hısım ve akrabaları başta olmak üzere kendisiyle birlikte gelen Oset ve Kabardey ailelerinin bir bölümü de aynı köye yerleşmiştir (Kutlu, 1986: 48; Kantemir, 1978: 12).⁸

1866 yılının sonlarında İstanbul’a giden Kunduhov sadrazamlık makamına sunduğu dilekçede, Devlet-i Aliye’ye hizmet yoluyla “ikmal-i namûs-ı acizî” edebilmesi için kendisine “cihet-i askeriyede” ihtisasına uygun bir görevin verilmesini istemiştir. Bu belgede, Kafkas göçlerinin nedenlerinin resmi yorumlanışına uygun biçimde, “Rusya devlet-i fahîmesinin efkârı Kafkasya ahâlîsinin mütefahhir ve müteşekkir oldukları dîn-i mübîn-i şeref-i İslamiyyeyi mahv ile kendü dînine tebdîl ve orada ba’zan nesl-i İslamiyyeyi yok etmek” olduğundan dolayı soydaşlarıyla birlikte vatanını terk etmeyi göze aldığı da belirtiliyordu. Dilekçeye bir de generalin Rus ordusundaki ayrıntılı sicili ile Sivas ve Erzurum valilerinin şefaath mektupları eklenmişti. Ertesi yılın mart ayında çıkan padişah iradesiyle “Çeçen kabîlesi reisi Musa Bey”e Rusya’daki unvanının dengi olan mirivalık rütbesinin ihsanıyla 4. Ordu’nun kurmay heyetine dahil edilmesi emredilerek gereğinde Meclis-i Askeriye’nin toplantılarına katılmasına izin verilmiştir (A.MKT.MHM. No. 376/53; İ.MM. No. 1398; Kutlu, 1986: 50). Bu tarihten itibaren Kunduhov imparatorluğun askeri çevrelerinde Musa Paşa veya Çerkes Musa Paşa adıyla tanınmaya başlamış, fakat 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na kadar herhangi komutanlık görevinde bulunmayarak genellikle Batmantaş’taki çiftliğinde yaşamıştır (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 48).

⁷ Kunduhov ve kafilesinin Anadolu’ya gelişlerinden kısa süre önce Batmantaş’ta yaşayan yerli Rumlar Rusya’ya göç etmişlerdi. Ne var ki, Rus makamlarının kendilerini kabul tarzından memnun kalmayarak birkaç yıl sonra geri dönmüşler ve işgal edilmiş buldukları ev ve tarlalarını geri istemelerine rağmen bir sonuç alamadan civar Rum köylerine dağınık olarak yerleşmek zorunda kalmışlardı. (Girard, 1902: 84).

⁸ 1878’de buraları dolaşan başkeşiş Garegin Srvandztyants’ın aldığı not şöyledir: “Batmantaş... dağ yamacında yeni kurulmuş, evleri gayet temiz bir Çerkes köyüdür... Havası, suyu ve toprağı harikulade, fakat kışları serttir. Köyün kenarında bir tepe üzerinde Çerkes Musa Paşa’nın evi duruyor. Tümüyle Avrupalı tarzda kireçle inşa edilen ve büyük cam pencereleri olan bu evin önünde küçük bir mescit var.” (Srvandztyants, 1885: 34).

Öyle görünüyor ki, Musa Paşa'nın yüksek sosyal konumunu, Rusya'da edindiği yönetim tecrübesini ve liderlik hırslarını dikkate alan Osmanlı makamları, yeni uyruklarını daha etkin biçimde idare ve kontrol etmek için onun otoritesinden ve bilgilerinden yararlanmayı düşünmüş, onu Tokat ve bazı komşu kazalar dahilinde oluşturmuş, değişik etnik unsurlardan kurulu Kuzey Kafkas göçmen grubunun fiili lideri olarak kabul etmişlerdir. Nitekim, Anadolu'daki durum hakkında bilgi sahibi olan İngiliz konsolosu Gifford Palgrave 1868 yılının başında yazdığı raporda şu ifadelerle yer vermiştir: "...[Tokat bölgesinin] merkezi vadileri neredeyse tamamen Çerkeslerle meskundur ve bunlar esas itibarıyla halen Musa Paşa olarak bilinen fakat eskiden Rus hizmetinde bulunan bir yerli reisin yönetimindedirler. İddialara göre emrindeki köylerin sayısı 80'i buluyor ve 30 kadarı daha biraz kuzeyindedir. Nüfusları tahminen 20 bine ulaşıyor..." (Palgrave, 1984: 130).

Aslında Babialî'nin bu dönemde Kafkasyalıları yönetmek için önemli bir yöntem arayışına girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yeterli nedeni vardı. Nitekim, Musa Paşa kendi maddi ve makam sorunlarını başarıyla çözerken, göçmenlerin büyük bir bölümü yeni koşullara uyum sağlamada ciddi güçlüklerle karşılaşmışlardı. Osmanlı hazinesinin sınırlı kaynakları Kafkasya'dan gelen yüzbinlerce yoksul göçmenin hızlı ve düzenli şekilde yerleştirilmesi ve gerekli geçim olanaklarıyla donatılması için yeterli değildi. Bazı taşra memurlarının yolsuzlukları ve yetersizlikleri, göçmenlerin sosyo-kültürel ve psikolojik özelliklerini anlayamamaları durumu daha da ağırlaştırıyordu. Örneğin, daha 1860'ların başlarında Sivas vilayetine gönderilen Kuzey Kafkasyalıların çoğu incelediğimiz dönemde henüz iskan edilememişti ve devletten yevmiye alsalar da asıl geçimleri yerli köylüler tarafından sağlanıyordu. Kesin olarak yerleştirildikleri ve iş gücü sahibi oldukları düşünülen göçmenlerin de sıkça komşu köylerle arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmaktaydı. Bütün bunlar birçok göçmeni bazen feodal beyleri tarafından da teşvik ve istismar edilen çeşitli yasadışı eylemlere itmekte, bu da yerli ahaliyle ilişkilerini gerginleştirmekteydi (İ.MM. No. 1481). 1865'te vilayete kalabalık bir Kafkas göçmen kfilesinin gelişi durumu doğal olarak daha da karmaşılaştırmıştır.

1868 “Çerkes Kurultayı”

Olayların gidişatının Musa Paşa'yı tedirgin etmemesi olanaksızdı. Çünkü göçün öncüsü ve göçmen camiasının en yüksek kademeli temsilcilerinden biri olarak soydaşlarının durumunun ve davranışlarının manevi sorumluluğunun kuşkusuz bilincindeydi. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı üzere, 1868 yılında yerel yönetimin de onayını alarak, ortaya çıkan bunalımı ve çözüm yollarını tartışmak üzere Sivas vilayeti içinde yaşayan Kuzey Kafkas gruplarını temsil eden soyluları, din adamlarını ve diğer ileri gelenleri toplantıya çağırmıştır.⁹ Haziran sonlarıyla Temmuz başlarında 300'ü aşkın delegenin katılımıyla yapılan “Çerkes kurultayı” Musa Paşa tarafından hazırlanan ve suçluluğu bertaraf etmeyi amaçlayan, Kafkasyalılara mahsus 15 maddelik bir nizamnameyi kabul etmiştir. Bu nizamname, göçmen köylerinde zaten geçerli olan şeri ve nizami mevzuata ek olarak özel bir ceza-teşvik sisteminin yürürlüğe konması, idarelerce asayiş sağlamaya yetkilendirilecek görevlilerin yerleşim yerlerine atanması, göçmenlerin yerel kolluk kuvvetlerine daimi esasta alınması, Kafkasyalılara umumi yerlerde silah taşımalarının yasaklanması gibi tedbirleri öngörmekteydi. Kuzey Kafkas liderlerinin aynı düşünceler doğrultusunda Babialı'ya hitaben düzenledikleri toplu dilekçede,

⁹ 4. Ordu komutanlığına yazdığı 6 Temmuz 1868 tarihli mektupta Musa Paşa bu toplantının gerekliliğini ve organizasyonunu şöyle anlatmaktaydı: “...inşâsına mübâşeret olunan konağ-ı âcizinin ikmâl-i noksânı için mezûnen gelip umûr-ı zâtiyyemiz ile meşgul bulunduğum hâlde Sivâs vilâyet-i celîlesi dâhilinde bulunan muhâcirînden Mâhir Bey ve Kart Osmân ve rüfekalarının gasb ü sirkat ve sâir dürlü harekât-ı gayr-ı lâyıkalının men'î esbâbının istikmâli zımında lâzım gelen ümerâ-ı muhâcirîne nush-pend olunması devletlü vâlî paşa hazretleri tarafından vâki' olan irâdeye mebnî her ne kadar keyfiyyet hükûmet-i mahaliyyeye âid ve çâkerlerinin vazîfe-i memûriyyetten hâric ise de ileride bir nev' fenâlık zuhûrundan ihtirâzen ber-muktezâ-ı sıdk ve ubûdiyyet bu fazâhatın külliyyen ve kaviyyen men' ve indifâ'ı esbâbı bî-l-etraf tefekkür ve mütâla'a olunarak o misillü ademlerin ele getirilmesi ve sâirlerine meydân verilmeyecek sûrette taht-ı mezbûtiyyete alınması için bî-l-cümle ulemâ ve ümerâ-i muhâcirînin celbi müşârün-ileyh hazretlerine şifâhen arz ü beyân olunmuştu.” Ayrıca, Babialı'yi de eleştirerek, “...mukaddeplerine nisbetle şimdilerde hükûmet-i 'âliyye cânibinden hiç bir maslahat mühimsenilmeyerek imrâr-ı vakt olunmakta bulunduğnu”nu belirtmekteydi (İ.MM. No. 1481, lef 2).

bütün vilayet halkının huzur ve güvenliğini sağlayacak tek çare olduğundan emin oldukları bu nizamnamenin acilen onaylanmasının yanısıra iskan işini kısa sürede tamamlayabilmek için merkezden vasıflı ve dürüst memurların gönderilmesi ve “mütehayyizan ve müntahab ümeradan” olan göçmenlerin yerel yönetimlerin tüm kademelerine dahil edilmesi de ısrarla istenmekteydi. Bu arada Osmanlı Devleti'nin daha önce Uzunyayla'da aslında istisnai bir durum olarak uyguladığı modelin ileride diğer Kafkas göçmenlerinin yönetilmesinde örnek alınacağı umudu da dile getirilmiştir.¹⁰

4. Ordu komutanı ve serasker aracılığıyla bu öneriler hükümete sunulmuştur. Ancak Osmanlı yönetiminin bu konudaki tutumu Musa Paşa'ninkinden oldukça farklıydı. Nitekim, bu dönemde Kuzey Kafkasyalı soylu kesimine karşı güvensizliği gittikçe artmakta olan Babıali, bu zümreye mensup kişilerin girişimlerinin arkasında en başta kendi imtiyazlarını koruma amacının yattığından ve egemenlikleri altındaki bağımlı sınıfları kullanarak bölgesel düzeyde resmi makamlara baskı yapmak niyetinde olduklarından kuşku duymaya başlamıştı (İ.MVL. No. 22848). Diğer taraftan, ayrı Müslüman toplulukları için özel bir hukuki ve idari rejim yaratmak da devlet politikası açısından uygun değildi. Ayrıca, 1863–1864'te meydana gelen kitlesel göçlerden itibaren Babıali ülkedeki boş toprakların sınırlı olmasını ve göçmenlerin sebep oldukları sosyal problemleri göz önünde tutarak, önceki yıllarda göz yumduğu büyük Kafkasyalı grupları toplu halde yerleştirme uygulamasından artık özenle kaçınmaya başlamıştı (İ.MVL. No. 22848). Bundan hareketle hükümet, 31 Ağustos 1868 tarihli oturumunda göçmenlerin “müteferrikan” yerleştirilmesini ve yasadışı eylemlerinin önünün alınmasını denetleme görevini 4. Ordu Komutanlığı'na vermeyi karara bağlamıştır. Devletin bu alandaki politikasının hedefleri, bütün göçmenlerin en kısa sürede tarımla uğraşan ve kanuna uyan tebaa haline getirilmesi ve yavaş yavaş geleneksel liderlerine bağılıktan çıkarılması olarak tanımlanmıştır. Bu da anılan nizamnamede belirlenmiş ek önlemlere başvurmaksızın

¹⁰ 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında 10 bin civarında Çerkesin topluca yerleşmesi üzerine Uzunyayla'da Aziziye kazası adıyla memur kadrolarını da kısmen kendi sakinlerinden istihdam eden ayrı bir idari birim kurulmuştu (bkz: İ.MVL. No. 20103).

mevcut yasa ve talimatların daha sıkı biçimde uygulanması suretiyle sağlanacaktı (İ.MM. No. 1481).¹¹

Göçmenlerin Durumuyla İlgili 1870 Raporu ve Sonuçları

Söz konusu projenin temel ilkelerinin reddine rağmen, Musa Paşa çok geçmeden Kuzey Kafkasyalıların yönetilme tarzının ıslahıyla ilgili bir takım yeni görüşlerini hükümete sunmuştur. Muhtemelen 1870 yılının başlarında İstanbul'a gönderdiği raporda¹² bir kez daha göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerdeki karmaşık duruma dikkat çekmekte ve gerginliği azaltmak amacıyla toprak dağıtımı sırasında yapılan hata ve adaletsizliklerin düzeltilmesi, göçmenlerin medeni ve dini gereksinimlerinin karşılanması, askerlik muafiyetinin süresi dolmadan orduda ücretli olarak istihdam edilebilmeleri gibi konularda tavsiyeler ileri sürmekteydi. Bu öneriler genel olarak Osmanlı yönetiminde destek bulmuştur. Musa Paşa'nın çağrısının Babialî'yi Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde bulunan göçmenlerin durumunu merkezden gönderilecek memurlar eliyle genel bir denetimden geçirme kararını almaya sevk ettiği de düşünülebilir. Bununla birlikte, raporun görüşülmesinden sonra düzenlenen resmi belgelerde iki husus açıkça vurgulanmaktaydı: Göçmenlerin yerli Müslüman toplumuna ekonomik ve sosyo-kültürel bakımdan entegre edilmeleri ve soydaşlarını silahlı eylemlere kışkırtan Çerkes soylu elitinin sayıca hiç de az görünmeyen kesimine karşı sert idari yaptırımların uygulanması zorunluydu (İ.MM. No. 1590). Zaten Çerkes soylularının davranışları devletin bütün uyruklarının hukuki statülerinin eşit olması siyasetine aykırıydı. Eldeki tanıklıklar bu tür önlemlerin gerekliliği konusunu Musa Paşa'nın ne ölçüde paylaştığını yeterince ortaya koymamakla beraber, uygulanmak

¹¹ Gene de anılan kurultayın onayladığı dilekçede yer alan isteklerden bazıları daha sonraki yıllarda hayata geçirilmiştir. Örneğin, 1870'ten sonra göçmenlerin temsilcileri yerel idarelere dahil edilmeye başlamıştır. Ayrıca hükümet Kafkasyalılara alenen silah taşıma yasağını – "kendülerini sû-i ef'âlden sıyâneten" – daha ardıcıl ve sert biçimde uygulamaya geçmiştir (İ.MM. No. 1590, lef 2, talimat müsveddesi).

¹² Söz konusu raporun metni ilgili arşiv dosyasında yoktur. Burada içeriği hakkında sadece Musa Paşa'nın önerilerinin görüşüldüğü 19 Ocak 1870 tarihli Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi'nin oturumunun özetlenmiş tutanağına (İ.MM. No. 1590, lef 1) dayanarak hükmedebilmekteyiz.

istenen bu tedbirler onun Çerkes soylularının keyfi hareketlerinin önlenmesinde kendisine bağlanan umutların boşa çıktığının, beklenen oranda başarılı olamadığının dolaylı tespiti olarak değerlendirilebilir.

İzleyen dönemde Musa Paşa'nın soydaşlarının durumunu düzeltmek için başka bir girişimde bulunup bulunmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ne var ki, birkaç yıl geçtikten sonra da Sivas ve diğer Anadolu vilayetlerinde bulunan Kuzey Kafkas göçmenlerinin geçim ve uyumlarının tam olarak sağlanamadığı ve buna bağlı "Çerkes asayişsizliği" sorununun da güncelliğini koruduğu bilinmektedir. Nitekim, 1868'deki "Çerkes kurultayı"nın katılımcılarını özellikle endişelendirmiş olan Kart Osman ve Mahir Bey adlı elebaşlarının başını çektikleri çetenin 1870'lerin ortalarına doğru henüz tasfiye edilemediği, üstelik Musa Paşa'nın Batmantaş'taki çiftliğini soyduğunu da belirtmek yeterlidir (Kutlu, 1986: 48). Herhalde bu olay bir dereceye kadar göçmenlerin bir bölümünün paşaya karşı tutumunun da bir göstergesi sayılabilir. Bu bağlamda, bir gözlemcinin Kunduhov'la birlikte göç eden Çeçenlerden bazılarının yeni ülkelerinde kendilerine vaat edilen refahı bulamayarak son derece kızgın oldukları ve onu öldürmeyi bile tasarladıkları yolundaki ifadesi akla gelmektedir (Kanukov, 1878).

General Fadeyev'le Görüşme ve Kafkasya'yı Ruslardan Kurtarma Projesi

Yine de Musa Paşa'nın Kafkas göçmen çevrelerinde yeterince etkili ve itibarlı bir kişilik olduğu yalnız Osmanlılarca değil, Rus otoriteleri tarafından da kuşku götürmez bir olgu olarak kabul edilmekteydi. En azından bazı tanınmış Rus asker ve devlet adamlarının, gayri resmi düzeyde de olsa, eski yurttaşlarını göz önünde tutmaya gayret gösterdikleri bellidir. Çarlık temsilcileriyle Musa Paşa arasında göçten sonra bilinen ilk doğrudan temas yaklaşık 1874'te olmuştur. Bu sırada özel bir misyonla İstanbul'a gelen General Rostislav Fadeyev,¹³ Musa

¹³ Büyük olasılıkla Fadeyev'in İstanbul'u ziyareti, Mısır hıdivinin ordusunun baş müsteşarlığı görevine 1875 yılının ilk günlerinde başlamak üzere Kahire yolundayken gerçekleşmiştir. Ertesi yıl, hıdivi Osmanlılara karşı savaşa ikna etmek için beslediği umutlar suya düşünce, Mısır'dan ayrılıp Balkanlar'a geçmiş ve önce Sırbistan'da, sonra Karadağ'da askeri görevler üstlenmiştir (*Entsiklopedičeskiy slovar*, 1902: 231–232).

Paşa ve İmam Şamil'in oğlu Gazi Muhammed¹⁴ ile görüşerek onlardan Rusya ile Afganistan arasındaki sınır bölgesinde Petersburg'un himayesi ve mali desteğiyle bir tür "Yeni Kafkasya" yaratma projesi için desteklerini almaya çalışmıştır. Bu, Kafkasya'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan gerekli miktarda nüfusu çekerek kurulacak özerk bir oluşum olacaktı. Bu son derece egzotik projenin amacının, bir yandan Orta Asya'da İngiliz nüfuz alanının kıyısında tampon bir devletçik oluşturmak, diğer yandan da ufukta görünen Osmanlı-Rus savaşı arefesinde Ruslar açısından tehlikeli addedilen Kuzey Kafkasyalı unsurunu gerek anavatanında, gerekse Anadolu'da zayıflatmak olduğu tahmin edilebilir. Ancak her ikisi de Kafkasyalılarla Afganlı dindaşları arasında silahlı çatışma riskine meydan vermemek gerekçesiyle Fadeyev'in teklifini geri çevirmiştir (Kantemir, 1978: 12).¹⁵

1870'lerin ortalarında "Doğu Sorunu"nun şiddetlenmesi ve Osmanlı-Rus ilişkilerinin giderek kötüleşmesine paralel olarak Musa Paşa, çıkacak savaşta Kafkasya'yı Osmanlı ordusunun ana hedeflerinden biri haline getirme düşüncesiyle, bölgenin askeri ve siyasi gerçeklerini iyi bilen biri olarak danışmanlık hizmetini daha ısrarlı biçimde Babıalî'ye önermeye başlamıştır. Örneğin, 1876 yılının Eylül ayı başlarında sadrazamlığa ve seraskerliğe sunduğu layihada, önceden iyi şekilde hazırlanıp donatılacak 25–30 bin kişilik vurucu bir kuvvetin savaşın patlaması halinde Karadeniz'in Kafkasya kıyılarına çıkarılabileceğini, daha sonra yerli halkın aktif yardımlarıyla zorluk

¹⁴ 1871 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Gazi Muhammed 1877'de paşa unvanını almıştır (İ.DH. No. 61009).

¹⁵ Burada atıfta bulunulan ve ilk defa 1936'da "Kavkaz" ("Le Caucase") dergisinde yayınlanan kaynağın yazarı olan Oset asıllı Alihan Kantemir(ov) Bolşevik Devrimi sonrası Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerinin önemli simalarından biridir. Düştüğü nota bakılırsa (Kantemir, 1978: 5), aktardığımız bilgileri Musa Paşa'nın TBMM hükümetinde ilk dışişleri bakanlığı görevinde bulunmuş olan oğlu Bekir Sami Bey'le ve torunu Şevket'le yaptığı özel sohbetlerden edinmiş olabilir. Daha sonraki dönemde sözü edilen olay, Kuzey Kafkasya diaspora tarih yazımını temsil eden başka yazarların eserlerine de – kuşkusuz Kantemir'in makalesine istinaden – yansımıştır. Bkz: Traho, 1993: 49–50; Aydemir, 1988: 116; Berzeg, 1996: 161 (yalnız sonuncu çalışmada gönderme bulunmaktadır). Diğer taraftan, Kantemir'in bu anlatımı daha sağlam tanıklıklarla belgeleninceye kadar ona belli bir ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıktır.

çekmeden Dağıstan'a kadar bölgenin içlerine ilerleyip Güney Kafkasya'daki Rus birliklerinin bozguna uğratılabileceğini ileri sürmüştür (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 47).

Bu projenin askeri-stratejik açıdan uygulanabilirliğinin değerlendirmesine girmeden, söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi ve insani kaynaklarının kısıtlılığı göz önüne alınırsa kısa sürede bu kadar büyük muharip gücün kurulmasının mümkün olmadığını belirtmekle yetinebiliriz. Kaldı ki, Kuzey Kafkasyalı Müslümanlara "kurtarılacak dindaşlar" olmaktan çok Rusya'nın iç durumunu istikrarsızlaştıracak ve askeri gücünü oyalayacak bir araç gözüyle bakan Babıalî'nin, 1877–1878 savaşı arefesinde bölge halkının Çarlığa karşı ayaklandırılmasına umut bağladığı ve bunu desteklemek için oraya gerektiğinde sadece sınırlı sayıda asker göndermeyi düşündüğü de bir gerçektir (İ.DH. No. 61009, 61133-3). Nitekim, bu plan uyarınca, muharebeler başladıktan hemen sonra, 1877 Mayısının ortasında, çoğunlukla Kafkasyalı göçmenlerden oluşan ve diğer bazı Kafkas kökenli subayların yanı sıra Musa Paşa'nın da kurulmasına ve eğitilmesine katkıda bulunduğu 10 kadar Osmanlı taburu Sohum'un kuzeyinde karaya çıkarılmıştır (Kutlu, 1986: 48). Musa Paşa'ya serasker tarafından bu hareketi yönetme ve ayaklanmaya yerli halkın olabildiğince geniş kesimini çekmek üzere bizzat Abhazyaya gitme önerisi yapılmışsa da, layihada belirttiği amaçlara ulaşabilmek için Kafkasyaya çıkarılan Osmanlı birliklerinin sayıca yetersiz olduğunu gerekçe göstererek bu görevi üstlenmemeyi tercih etmiştir (İ.DH. No. 61009; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 46–47).¹⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Doğu Cephesindeki Faaliyetleri

Bununla birlikte, bütün 1877–1878 hareketi boyunca Musa Paşa, Doğu Anadolu ("Kafkas") cephesindeki en önemli ve en aktif Osmanlı askeri kadrosu içinde yer almıştır. Savaşın ilk safhasında kendisine "asakir-i

¹⁶ Olayların bundan sonraki gelişimi Musa Paşa'nın böyle bir askeri harekâtın anlamsızlığı hakkındaki görüşünü doğrulamıştır. Esas cephelerdeki güçlerini takviye etmek isteyen Babıalî, Ağustos 1877 gibi erken bir tarihte bütün birliklerini Abhazyadan geri çekmiş, ayaklanmaya sürüklenen 20 bin kadar Abhaz da Osmanlı askerleriyle birlikte yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

muavine-i Çerakise” olarak bilinen gönüllü yardımcı birliklerin¹⁷ komutanlığı verilmiştir. Başta Çerkesler ve Abazalar olmak üzere, daha az sayıda Oset, Çeçen, Dağıstanlı gibi Anadolu’nun çeşitli bölgelerine yerleştirilmiş Kuzey Kafkas topluluklarına mensup kişilerden alelacele oluşturulan bu birkaç bin mevcutlu kuvvetin görevi, düzenli ordunun süvari, ileri karakol, keşif ve muhabere hizmetlerinde duyduğu önemli açığı kısmen de olsa kapatmaktan ibaretti. Göçmenlerin Musa Paşa gibi deneyimli bir muharip generalin, üstelik hemşerileri olan bir komutanın idaresi altında Rus-Kafkas Savaşı sırasında gösterdikleri üstün askerlik niteliklerini yine sergileyecekleri ve öncelikle Kazak birliklerine karşı etkili bir ağırlık oluşturacakları umulmaktaydı. Ancak çok geçmeden bu hesapların yanlışlığı ortaya çıkmıştır. Anavatanlarında daha çok gerilla savaşı yapmaya alışkın olan ve askeri disiplin konusunda oldukça farklı düşüncelere sahip gönüllüler, komutanları olarak atanan subayların emirlerini yerine getirmeyi reddetmekte ve gerek muharebede, gerekse dışında kendi başlarına buyruk davranmaktaydılar. Ayrıca erzak, yem ve mühimmatın kıtlığı veya zamanında ulaştırılamaması gibi Osmanlı ordusunda yaygın durumlar, Kafkasyalıların öfkesine neden olmakta ve çoğu defa cephe hattına yakın bölgelerin ahalisini soymak ve hatta ordudan firar etmek için yeterli mazeret olarak görülmekteydi. Yardımcı birliklerin bu özellikleri, mensuplarının savaş meydanındaki cesaret ve fedakarlığını büyük ölçüde değersizleştirdiği gibi Osmanlı komutanlarına da yığınla sorun yaratmaktaydı (Mehmed Arif, t.y.: 225–232; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 54, 90, 151, 154, 273).

Beklenenin aksine Musa Paşa, emrine verilen kuvvetleri düzene sokmaktan aciz kalmıştır. Bu birliklerde bir araya getirilen değişik Kafkasyalı etnik grupların temsilcileri genellikle sadece kendi geleneksel aristokrasilerine mensup liderlerin otoritesini tanımaya eğilim göstermekte ve resmi önderleri olan Musa Paşa’nın ne çar ve padişah ordularındaki rütbe ve hizmetlerinden, ne de *aldarlığından* fazlaca etkilenmekteydiler. Örneğin, Anadolu Ordusu Başkumandanı Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın gözlemine göre başarısızlığı

¹⁷ Söz konusu dönemde Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin önemli bir bölümünün askerlik muafiyeti henüz dolmamış olduğundan, anılan birliklere katılmaları gönüllülük esasında, ama çoğu zaman çeşitli teşviklerle sağlanmıştır (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 48).

"...kendisi muhacir ise de rivayetlerine göre asilzade olmayıp hem de tek bir kabileye mensup olmasından" kayanaktanmaktaydı (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 154) (Pan-Kafkas bilinç ve hırslarına ve Loris-Melikov'un nitelemesiyle "son derece gururlu ve hassas bir mizaca" sahip (Dzagurov, 1925: 67) Musa Paşa için sıradan göçmenlerin şahsiyetine karşı bu tutumunun ne kadar incitici olduğu tahmin edilebilir). Kendisi ise, emrindeki Kafkasyalıların davranışlarını yönetime açıklamaya çalışırken, "...bunlar farklı kabilelere mensupturlar. Her kabile kendisini diğerlerinden üstün saydığı için, başka kabileye mensup bir amirin, bir kumandanın, bir zabitin emrini de dinlemezler..." şeklinde ifadeleri kullanmaktaydı (Mehmed Arif, t.y.: 227).¹⁸

Yukarıda belirtilen hususlar, yardımcı birliklerin 30 Mayıs (1877) gecesinde Kars'a yakın Benliahmet köyü civarında meydana gelen ilk ciddi çarpışmada uğradıkları ağır yenilginin başlıca nedeni olmuştur. Devriyeler emre aykırı olarak nöbet yerlerini bırakıp erzak ve hayvan yemi için köye gittikleri için, kampta bulunan 1500'den fazla gönüllü, Rus süvari birliğinin ani taarruzuna uğramış ve cesaretle karşı koymalarına rağmen ölü ve yaralı olarak 50'nin üstünde kişi kaybederek dağıtılmıştır (Mehmed Arif, t.y.: 224–226; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 49, 66). Bu olaydan sonra ordu komutanlığı göçmen birliklerini "kabile" esasına göre yeniden örgütlemek zorunda kalmış, fakat yine de istenilen derecede denetim altına alamamıştır (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 54; Mehmed Arif, t.y.: 231).

Musa Paşa'nın ısrarlı ricaları üzerine temmuz başında gönüllü birlikleri komutanlığından ayrılmasına izin verilmiş ve Anadolu'daki Osmanlı kuvvetlerinin sol kanadını oluşturan 1. Piyade Tümeni'nin başına getirilmiştir. Bu görevde önceki başarısızlığı yüzünden zedelenen itibarını tamamen yeniden elde etmiş olmalı ki, başkomutanlık 1877 sonbaharında savunma hareketleri sırasındaki kararlı ve profesyonelce faaliyetlerinden takdirle söz etmiştir (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996: 172, 177, 180, 195, 202–203, 208, 216,

¹⁸ Aynı cephede Gazi Muhammet Paşa'nın komutası altında savaşa katılan ve etnik bileşimi görece daha homojen olan "Dağıstan Alayı"nın bu tür sorunlarla karşılaşmadığı izlenimi vermesi dikkate değerdir (Bkz: Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996).

225, 227). Savaşın son aşamasında, 1878 başında, Musa Paşa 4. Ordu'nun kurmay başkanlığına tayin edilerek bu sıfatla aynı yılın Mart ayında Osmanlı güçlerinin teslimi ve Erzurum'un tahliyesi konusunda Rus işgal kuvvetlerinin temsilcileriyle – ki içlerinde bazı eski mesai arkadaşları da bulunmaktaydı – yapılan ve kendisi için pek sıkıntılı olduğu kolayca tahmin edilebilecek görüşmelere katılmıştır (Kantemir, 1978: 12–13; Kutlu, 1986: 49).

Hayatının Son Yılları

Eylül 1878'de Rusların Berlin Antlaşması gereğince Erzurum'dan geri çekilmesini müteakip ferikliğe terfi eden Musa Paşa Erzurum Vilayeti'nin askeri komutanlığına getirilmiş ve savaş ve işgal dönemlerinde ilişkileri büyük ölçüde bozulan yerli Müslüman ve Hıristiyan ahalî arasındaki çatışmaları önlemede, Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolosu Henry Trotter'in deyişiyile, “harikalar yaratmaktaydı”. Hatta Ermeni ahalîsinin güvenliğinin sağlanması uğruna aldığı sert ve ödünsüz önlemler dolayısıyla kendi dindaşlarından bazılarının öfkesini üzerine çekmiş ve bu kesim tarafından “gavur” olarak adlandırılmıştır (“Correspondence,” 1879: 2–6). Sonraki yıl Sivas Vilayeti'ne benzer göreve atanarak buradaki kargaşalığı yatıştırmanın yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonucunda yitirdiği Balkan topraklarından çıkarılan Kuzey Kafkasyalıların sebep oldukları asayişsizlikleri de bastırmak durumunda kalmıştır (“Correspondence,” 1880:112–113, 145). 1877'de Abhazya'dan gelen göçmenler içinde bulunan bir grup Hıristiyanın feodalleri tarafından yerel yönetimin göz yummasıyla köle olarak satılmasını engellemeye yönelik çabalarına ilişkin bilgiler de konsolos raporlarına yansımıştır (“Correspondence,” 1879: 72).

1880'lerin başlarında kendisine Babiali tarafından verilen Güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin ayaklanmasını bastırma ve lideri Şeyh Übeydullah'ı teslim alma görevini de başarıyla yerine getirmiştir. Bu dönemde Erzurum'a yerleşen Musa Paşa bir süre daha 4. Ordu'ya bağlı 8. Tümen'e komuta etmiştir (Avagyan, 2004: 284). 1880'lerin sonunda istifa ederek hayatının geri kalan günlerini aynı kentte inzivada geçirmiştir (Kutlu, 1986: 49; Kantemir, 1978: 13).

1889 yılında vefat eden Musa Paşa Erzurum'daki Narmanlı Camii'nin haziresinde, geçmişte İmam Şamil'in naibi olup 1850'lerin

sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiş ağabeyi Hasbulat'ın yanında defnedilmiştir.¹⁹

Bu yıllarda Musa Paşa'nın dünya algısını ne gibi duyguların ve ruh hallerinin belirlediği, özellikle de başını çektiği Osmanlı topraklarına göç olayını nasıl değerlendirdiği hakkında hüküm vermek doğal olarak son derece zordur. Ortada olan bir şey varsa, o da, 1864–1865'lerde göçü planladığı sıralarda hem kendisinin inandığı hem de kendisine güvenen Kafkasyalıları bağladığı umut ve hesapların sonraki gelişmeler sonucunda boşa çıkmasıdır. Kafkasya'yı Rus egemenliğinden kurtarmak için Osmanlı sancağı altında, göçmen birliklerinin başında anavatana dönmek bir yana, Anadolu'daki Kuzey Kafkas camiası nezdinde genel kabul gören bir lider de olamamıştır. Yeni yurdunda gösterdiği en önemli başarı, Osmanlı yönetiminin gözünde yetenekli ve cesur bir asker olduğunu kanıtlamak ve Babialı'nın askeri-politik kararlarını imparatorluğun belli bir bölgesinde layıkıyla hayata geçiren görevlilerden biri olarak takdir kazanmak olmuştur. Kendisiyle birlikte Anadolu'ya gelen göçmenlerin büyük bölümünün çok zor durumda bulunduğu ve Rusya'nın Kafkasya'da konumunu iyice sağlamlaştırdığı koşullarda elde edilen bu başarıların Musa Paşa'nın ihtiraslarını yeterince tatmin etmiş ve ömrünün kalanında ona gönül rahatlığı sağlamış olması zayıf bir olasılık olarak görülmektedir.

¹⁹ Bir rivayete göre Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1916'da, kente giren Rus askerleri camii ve mezarlığı hasara uğratmışlarsa da (Kantemir, 1978: 13) her iki kabir de önemli tahribattan kurtularak halen sağlam şekilde durmaktadır (Hanoğlu, 2006: 395–396).

KAYNAKÇA

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM. No. 376/53.

İ.DH. No. 38018, 38199, 61009, 61133-3.

İ.MM. No. 1264, 1398, 1481, 1590.

İ.MVL. No. 20103, 22848, 23885.

İ.ŞD. No. 311.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

“Correspondence respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.” 1879. *Turkey*, 10.

“Correspondence respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.” 1880. *Turkey*, 4.

Dzagurov, Georgiy (der.). 1925. *Pereseleniye gortsev v Turtsiyu. Materialı po istorii gorskih narodov*. Rostov-na-Donu: Sevkvavkniga.

Kumikov, Tugan (der.). 2001. *Problemi Kavkazskoy voynı i viseleniye çerkesov v predeli Osmanskoy imperii (20–70-e gg. XIX v.)*. *Sbornik arhivnih dokumentov*. Nalçik: Elbrus.

Palgrave, W. Gifford. 1984. “Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, January, 1868.” K. Bourne ve D.C. Watt (ed.). *British Documents on Foreign Affairs*. Bölüm 1. Dizi B. Cilt 6. Y.y.: University Publications of America.

Şimşir, Bilal N. (der.). 1989. *British Documents on Ottoman Armenians*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kitaplar ve Makaleler

Avagyan, Arsen. 2004. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. İstanbul: Belge Yayınları.

Aydemir, İzzet. 1988. *Göç*. Ankara.

Berzeg, Nihat. 1996. *Çerkes Sürgünü*. Ankara: TAKAV Matbaacılık.

Degoyev, Vladimir. 2003. “General Musa Kunduhov: istoriya odnoy illuzii.” *Zvezda*, 11, 151–162.

Entsiklopedičeskiy slovar Brokgauza i Yefrona. 1902. Cilt 35. S. Petersburg: Semyonovskaya Tipolitografiya.

Fadeyev, Rostislav. 2005. *Kavkazskaya voyna*. Moskova: Eksmo.

Ganiç, Anastasiya. 2008. "Mej dvuh imperiy: voyennaya i administrativnaya karyera Musı Kunduhova (toçka zreniya)." *Vostok*, 4, 109–120.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa. 1996. *Anılar*. Cilt 2. İstanbul: Tarih Vakfı.

Girard, R.P. 1902. "Le Yeldez Dagħ: excursion de Sivas á Tokat." *Les missions catholiques*, 34.

Hanoğlu, Canan. 2006. *Erzurum Merkez'de Cami Hazirelerinde Bulunan 19–20. Yy. Mezar Taşları*. Atatürk Ün., yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Kantemir, Alihan. 1978. "Bir Kaç Söz." *General Musa Kundukhov'un Anıları*. Çev. Murat Yağın. İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayını, 5–13.

Kanukov, İnal. 1878. "Ot Aleksandropolya do Erzeruma." *Kavkaz*, 275.

Kunduhov, Mussa. 2013. *Memuarı*. Vladikafkas: İPP im. V. Gassiyeva.

Kutlu, Tarık C. 1986. "Çerkes Musa Kundukhov Paşa (1818–1889)." *Tarih ve Toplum*, 36.

Mehmed Arif. t.y. *Başımıza Gelenler*. Cilt 1. İstanbul: Tercüman.

Saydam, Abdullah. 1997. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856–1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Srvandztyants, Garegin. 1885. *Toros Ahpar: putevoditel po Armenii*. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Glavnonaçalstvuyuşçego na Kavkaze.

Taylor, John G. 1868. "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagħ, in 1866." *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 38.

Totoyev, Mihail. 1948. "K voprosu o pereselenii osetin v Turtsiyu (1859–1865)", *İzvestiya Severo-Osetinskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta*, 13/1.

Traho, Ramazan. 1993. "Circassians." *Central Asian Survey*, 10/1–2.

